

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՔՂԻ ԳԱՎԱՌԱԿԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՔՂԻՑ ԴԵՊԻ ԴԵՐ-ԶՈՐ

Աննա Ա. Կազարյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ

Հիմնվելով տարբեր սկզբնաղբյուրների վրա՝ սույն հոդվածում փորձ է արվում ներկայացնելու 1914-1915 թթ. թուրքական կառավարության՝ Էրզրումի նահանգի Քղի գավառակի հայության նկատմամբ գործադրած հալածական քաղաքականությունը, գավառակի հայության արտոյի հիմնական ուղիները, արտոյի ընթացքում հայերի հանդեպ իրականացված վայրագ գործողությունները, ինչպես նաև կոտորածների հիմնական վայրերը: Նմանատիպ առանձին շրջանների, նույնիսկ առանձին բնակավայրերի հայության տեղահանման և բնաջնջման պատմության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեխանիզմների վերաբերյալ:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Էրզրումի նահանգ, Քղի գավառակ, տեղահանություն, կոտորածներ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 13.03.2024: Ընդունվել է տպագրության 05.06.2024:

The article was submitted on 13.03.2024 and accepted for publication on 05.06.2024.

Статья поступила 13.03.2024 и была принята к публикации 05.06.2024.

Ինչպես հղել՝ Աննա Ա. Կազարյան, «Էրզրումի նահանգի Քղի գավառակի հայության տեղահանությունը. Քղիից դեպի Դեր Զոր», *Յեղասպանագիտական հանդես* 12, no. 1 (2024), 63-75:

How to cite: Anna A. Kazaryan, “Deportation of Armenians from the sub-district of Keghi, Erzerum province: From Keghi to Der Zor,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 12, no. 1 (2024), 63-75:

Как сослаться: Анна А. Казарян, “Депортация армянского населения района Кегы Эрзерумской провинции: от Кегы до Дер Зора,” *Цехаспанагитакан андес* 12, no. 1 (2024), 63-75:

Քղի գավառակը Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին

Ըստ Օսմանյան կայսրության 20-րդ դարասկզբի վարչատարածքային բաժանման՝ Քղի գավառակը կամ կազան մտնում էր Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառի կազմի մեջ՝ զբաղեցնելով գավառի հարավարևմտյան մասը: Քղի գավառակը արևելքից եզերում էր Խնուսի գավառակը, հյուսիսից՝ Դերջանի գավառակը, արևմուտքից՝ Երզնկայի գավառը, հարավ-արևմուտքից՝ Դերսիմի գավառը (Խարբերդի նահանգ), հարավից՝ Բալուի (Դիարբեքրի նահանգ) և Ճապաղջուրի (Բիթլիսի նահանգ) գավառակները¹: Տարածքով համապատասխանում էր պատմական Չորրորդ Հայքի Խորձյան գավառին: Ըստ այդմ՝ հայ մատենագրության մեջ Քղին հիշատակվում է նաև *Գորգան, Խորգա, Խորձայնի, Խորձայն, Խորձեն, Խորձենք, Խորձյանք, Խորձյունի գավառ, Խորձունյաց երկիր* անվանումներով²:

1 Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները. Ուսումնասիրության մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաական և փնտրեական դրություն (Երևան, Կոլտուրա, 1912), 188:

2 Ղազար Չարրզ, *Յուշամարեան Բարձր Հայքի. Կարինապատում* (Պեյրուք, 1957), 25:

Գավառակի տարածքը լեռնային է: Լեռները հիմնականում ծածկված են անտառներով: Արոտավայրերի առատությամբ պայմանավորված՝ բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր անասնապահությամբ: Երկրագործությունը գավառի դիրքի պատճառով այնքան էլ զարգացած չէր³: Գարեգին Թուրիկյանի (ծնունդով քղեցի)՝ 1916 թ. դեկտեմբերին կազմած տեղեկագրի համաձայն՝ գավառակի արհեստները կենտրոնացած էին հայերի ձեռքում, բնակչությունը զբաղվում էր հիմնականում բրուտությամբ, երկաթագործությամբ, թիթեղագործությամբ և կոշկակարությամբ: Ամբողջ գավառակում, Թուրիկյանի փոխանցած տվյալներով, կար մոտ 1000 արհեստավոր⁴:

Ըստ Թուրիկյանի՝ 1908 թ. դրությամբ գավառակի յուրաքանչյուր գյուղում գործում էր վարժարան, և վարժարանների ծախսերը գլխավորապես հոգում էին գավառակի՝ Կ.Պոլիս, ԱՄԵ և Կանադա պանդխտած գյուղացիության ստեղծած կրթամշակութային կազմակերպություն-ընկերությունները (արևմտահայ իրականության մեջ հայտնի են «մշակութային», «ուսումնասիրաց», «կրթասիրաց» անվանումներով⁵):

Մեծ եղեռնի նախօրեին գավառակի 25 000-ի հասնող հայ բնակչությունը իր 50 եկեղեցիներով գտնվում էր Քղիի եկեղեցական թեմի իրավասության ներքո: 1912 թվականից թեմի առաջնորդն էր Գեղամ վարդապետ Թևեթեյանը⁶:

19-րդ դարի վերջին – 20-րդ դարի սկզբներին Քղի գավառակում ձևավորվեց նաև բողոքական համայնք, որի անդամների թիվը ցեղասպանության նախօրեին հասնում էր 1000-ի: Մեծ եղեռնի նախօրեին Քղի-Գասապա գյուղաքաղաքի բողոքական համայնքի ղեկավարն էր Բաղդասար Գալայջյանը⁷:

Մեծ եղեռնի նախօրեին Քղի գավառակի հայաբնակ գյուղերի և հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տեղեկությունները հակասական են: Այսպես.

- Հայոց պատրիարքարանի 1913-1914 թթ. մարդահամարի տվյալներով՝ գավառակի 51 հայաբնակ գյուղերում հաշվառվել է 19 859 հայ⁸:
- Ա-Դ-ոն 1909 թվականի համար հաղորդում է 50 հայաբնակ գյուղերի մասին, որոնք ունեին 2 676 տուն և 18 705 շունչ հայ բնակչություն⁹:

3 Հովհաննես Չատիկեան, *Կարինի նահանգը XIX դարի երկրորդ կեսին* (Երևան, «Նորավանք» ԳԿՀ, 2013), 286:

4 BNu/Fonds Andonian, P.J.1/3, liasse 61, Kiği, թ. 53: 1916 թ. Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Բաքվի կոմիտեի նախաձեռնությամբ ծրագրավորվում և Անդրկովկասի տարբեր վայրերում իրենց ապաստանը գտած հայ փախստականների շրջանում իրականացվում է տեղեկությունների հավաքագրում Արևմտյան Հայաստանում հայ բնակչության կոտորածների կազմակերպման և իրականացման վերաբերյալ: Գարեգին Թուրիկյանը այդ տեղեկությունները զրի առնողներից մեկն էր՝ ծնունդով քղեցի:

5 Նույն տեղում, թ. 54:

6 Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականության և իր հօրին աղէտայի 1915 տարիին* (Թեհրան, 2014), 262-263:

7 Կարապետ Ատանալեան, *Յուշարձան հայ անկախության և Անկախության եկեղեցու (Քուսակյան ծանօթողիններով)* (Ֆրեզնո, Քրասոն Փրինսիպլ Փրես, 1952), 471, 479:

8 Raymond H. Kevorkian, Paul B. Paboudjian, “*Les Arméniens dans l’Empire Ottoman a la veille du genocide*,” *Editions d’Art et d’Histoire ARHIS* (Paris, 1992), 435-437.

9 Ա-Դ-ո, *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները*, 192: Հեղինակը տեղեկությունները վերցրել է Կարինի առաջնորդարանից: Նա մեկ տան կտրվածքով հաշվում է 7 շունչ:

- Քղեցի Գարեգին Թորիկյանի հաղորդմամբ, 1908 թ. մարդահամարի տվյալներով, գավառակի ընդհանուր բնակչությունը 60 000 էր, որից 27 000-ը՝ հայեր, իսկ 33 000-ը՝ թուրքեր՝ փոքր թվով չերքեզներ և մեծ մասամբ քրդեր¹⁰:
- Քղեցի Նազարեթ Փոստոյանի հաղորդմամբ՝ գավառակում Մեծ եղեռնի նախօրեին բնակվում էր 33 177 հայ¹¹:
- 1916 թ. դեկտեմբերի 7-ին ամփոփված վիճակագրական տվյալներով՝ գավառակի 47 հայաբնակ գյուղերում մինչև ցեղասպանությունը բնակվում էր 24 040 հայ¹²:

Ի մի բերելով և համադրելով բոլոր տվյալները՝ կարող ենք միջին թվաքանակյան հաշվարկ կատարել, համաձայն որի՝ մինչև ցեղասպանությունը Քղի գավառակում բնակվում էր մոտավորապես 25 000 հայ¹³:

Քղի գավառակի հայության տեղահանությունն ու կոտորածը

Մինչև 1915 թ. մայիս Քղի գավառակի հայության մորիլիզացիան և բնակչության ունեցվածքի բռնագրավումն ընթանում էին համեմատաբար հանգիստ պայմաններում՝ պայմանավորված գայմագամի համապատասխան գործելակերպով և, ըստ որոշ վերապրածների, հայերի հանդեպ նրա ցուցաբերած «բարյացակամ» վերաբերմունքով¹⁴: Մայիսին, սակայն, գավառակում նոր գայմագամ նշանակվեց՝ տրապիզոնցի Լազե Միհրդատ Մեհմեդ բեյը, որը Հատուկ կազմակերպության չեթեական ջոկատի հրամանատարն էր: Պաշտոնը զբաղեցնելուց հետո նա անմիջապես ձևավորեց տեղահանությունների կոմիտե¹⁵:

10 BNU/Fonds Andonian, P.J.1/3, liasse 61, Kiği, թ. 53: Գարեգին Թորիկյանը գրում է, որ 1908 թ. օսմանյան երեսփոխանական ընտրություններում հայ երեսփոխանի քվեն ապահովելու համար ու նաև այլ հանգամանքների բերումով անձամբ շրջել է Քղիի հայաբնակ գյուղերով և ուսումնասիրել գավառակի աշխարհագրական դիրքը, բնակչության հիմնական զբաղմունքները, տվորոյթները և թվաքանակը:

11 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թորիկյանում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու*, գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, հատոր III: Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգները, Պարսկահայք (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012), 123-148: Նազարեթ Փոստոյանը ծնունդով քղեցի էր, սակայն նախքան ցեղասպանական գործողությունների սկսվելը հաստատվել էր Ամերիկայում: 1916 թ. հունիսի 26-ին վերադարձել է Քղի՝ վերապրած հայրենակիցներից գավառակի կոտորածների և ընդհանրապես գյուղերի մասին տեղեկություններ հավաքելու:

12 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 456, թթ. 1-3:

13 Պատմաբան Ռ. Թաթոյանը, համեմատական քննության ենթարկելով մի շարք աղբյուրներ, որոնք մենք ևս օգտագործել ենք մեր վերլուծությունները կատարելիս, գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը նշում է 25 500 (տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, «Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին (աղբյուրների համեմատական վերլուծության փորձ)», *Յեղասպանագիտական հանդես* 2, no. 1 (2014), 43):

14 Չալեն արքեպիսկոպոս, *Պարբիհարքական յուշերս. վատերագիրներ և վկայություններ* (Գահիրե, 1947), 180: Հեղինակը մեջբերում է տիկին Ադասերի վկայությունը, որը Միացյալ ընկերության՝ այդ շրջանի վարժարանների տեսուչի կինն էր:

15 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (New York: I.B. Tauris, 2011.), 304: Տե՛ս նաև Թեդոսի, *Գողգոթա հայ հոգևորականության և իր հօրին աղէտայի 1915 տարին*, 262:

1915 թ. մայիսի 28-ին նոր գայմագամ Լազե Միհրդատ Մեհմեդ բեյն իր մոտ հրավիրեց գավառակի հոգևոր առաջնորդին՝ Գեղամ Թևեքեյանին, և ազդեցիկ հայերին, որոնք, բացի հոգևոր առաջնորդից, ձերբակալվեցին, և ընթերցեց հայերին պատերազմական գոտուց տեղահանելու մասին հրամանը: Իսկ բանտարկյալներն ազատ կարձակվեին միայն այն ժամանակ, երբ նրանց ընտանիքները պատրաստ կլինեին մեկնելուն¹⁶: Մինչև տեղահանությունների մասին հրամանի հրապարակումն ու տարածումը գավառակի գյուղերում դրությունն արդեն իսկ լարված էր, քանզի իշխանությունները նախապես գավառակի գյուղեր էին ուղարկել չեթեական խմբեր, որոնք արդեն իսկ սկսել էին շրջակա մոտ 50 հայկական գյուղերի մասնակի թալանը և հավաքումը:

Նազարեթ Փոստոյանի կողմից վերապրած քրեցիներից հավաքած վկայությունների համաձայն՝ Դերսիմի զինյալների քուրդ առաջնորդները 1915 թ. մայիսի 21-ին հարձակվել են Ագրակ գյուղի վրա. թալանվել և սպանվել է գյուղի բնակչության մեծ մասը¹⁷: Ագրակ գյուղից վերապրած Արմենակ Անդրանիկյանի վկայության համաձայն, մայիսի վերջին Դերսիմի քրդերի կողմից սկսվեց իրենց և հարևան գյուղերի վրա հարձակումը: Անդրանիկյանը իր ընտանիքի անդամների հետ թաքնվում է քուրդ բարեկամների տան, սակայն մի քանի օր անց վերջիններս նրան հորդորում են հեռանալ, քանզի բոլոր հայ տղամարդիկ սպանվելու էին: Մինչ որոշ տեղացի քրդեր հայերի դեմ իրականացվող վայրագությունների մեջ մեղադրում էին Դերսիմի ցեղերի ներկայացուցիչներին, պարզ դարձավ, որ տեղացիները ևս մտադիր էին սպանել հայերին¹⁸:

Մայիսի 23-ին գենքի որոնման պատրվակով վայրագ գործողություններ են իրականացվել խառը բնակչություն ունեցող Խուրեկ, Կարիկո/Հազկերտ և Հոլիո/Կուլկ գյուղերում: Մայիսի 24-ին ավազակները հարձակվել են Սերկևիլ գյուղի վրա (որտեղ գտնվում էր միջնադարյան Սուրբ Փրկիչ վանքը), ինչի հետևանքով բնակչության 3/4-ը սպանվել է: Մայիսի 25-ին նույն ճակատագրին արժանացավ Հերտիֆ գյուղը¹⁹: Հերտիֆցի Սարգիս Արսեկյանի վկայությամբ՝ ինքը և իրենց գյուղից բազմաթիվ այլ հայեր կոտորածի ընթացքում ապաստան են գտել հարևան Կիվմեկ գյուղում: Ամբողջ գյուղն այնտեղ է մնացել 20 օր: Այդ ընթացքում Քղիի ողջ հայ բնակչությունը տեղահանվել է: Սարգիս Արսեկյանը 1915 թ. մայիսի սկզբներին զինվորագրվել էր և համարել բանվորական գնդերի շարքերը: Գավառակում մայիսի մեջ տեղի ունեցող վայրագություններից հետո, իր մի շարք ընկերների հետ փախչելով, ապաստան էր գտել կիվմեցի Իսմայիլ աղայի տանը: Սակայն, շատ չանցած, Իսմայիլ աղան, հասկանալով, որ չի կարող երկար իր պահել հայ բնակչությանը, լուր է տվել պլեճանցի աշիրեթներին, որոնք էլ տղամարդկանց տանելով գյուղից մեկ ժամ հեռավորության վրա սպանել

16 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, հատոր III, 159-160: Տե՛ս նաև BNu/Fonds Andonian, P.J.1/3, liasse 61, Kiği, թ. 15:

17 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, հատոր III, 154:

18 Armenag Antranigian, *From Hell to Heaven: Memoirs of the Armenian Genocide and the Volunteer Corps* (Ottawa, ON: privately published, 2015), 62: Տե՛ս նաև Hilmar Kaiser, “Strategies of Survival: Genocide and Armenian Deportee Labor, 1915-1918,” in *On the Social History of Persecution* (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2023), 19.

19 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, հատոր III, 154:

են, իսկ կանանց տարել իրենց հետ: Սարգիսին մի քանի ընկերների հետ հաջողվել է փախչել: Երկար ժամանակ լեռներում թափառելուց հետո նա ապաստան է գտել չարիկցի աշիրեթապետ Մզուր աղայի տանը, իսկ ռուսների՝ Կարին մուտք գործելուց հետո անցել է նրանց կողմը²⁰:

Չեթեական ավագակալամբերը մայիսի 25-ին՝ առավոտյան ժամը 6-ին, հարձակվում են Խուրս գյուղի վրա, որի բնակիչները, ձևավորելով հինգ ինքնապաշտպանական խմբեր, գնեքով են դիմավորում հակառակորդին: Երկու օր անընդմեջ ընթացող մարտերից հետո խուրսեցիները որոշում են ճեղքել ճակատը. դա նրանց հաջողվում է, սակայն նրանց մեծ մասը սպանվում են գյուղից դուրս եկող ճանապարհին: Խուրսեցիների մի մասին հաջողվում է հասնել Քղի քաղաք, սակայն նրանք էլ տեղահանվում են քղեցիների հետ²¹:

Ինչպես նշվեց, գավառակի գյուղերում կազմակերպված կոտորածներին մասնակցել են տեղական չեթեական խմբերը և Դերսիմի զինյալների քուրդ առաջնորդները: Դերսիմը բավականին հեռավոր լեռնային շրջան էր: Տեղի քրդական բնակչությունը դավանում էր ալևիականություն, որն ավելի մոտ է շիականությանը: Նրանց հարաբերությունները օսմանյան կառավարության և նրա սուննի բնակչության հետ այնքան էլ լավ չէին: Որոշ ցեղեր ապստամբել էին և ենթարկվել հրետանային ռմբակոծությունների: Քանի որ վերջիններս գավառակում գործում էին կառավարության հրամանից դուրս, իշխանությունները մահապատժի ենթարկեցին նրանցից 32-ին մինչև սեպտեմբերի սկիզբը: Նահանգապետ Թահսին բեյի պնդմամբ, տեղահանությունից հետո տարածքը պետք է բնակեցվեր մահմեդական բնակչությամբ՝ ի հակակշիռ Դերսիմի քրդերին, որոնք պետության համար լուրջ վտանգ էին ներկայացնում²²:

Մայիսի առաջին օրերին գավառակի մի շարք գյուղերում տեղի ունեցան ձերբակալություններ: Ճերմակ կամ Ձիրմակ գյուղի բնակիչներից ձերբակալվեցին Մելքոն Ալոյանը, Կարապետ Չավտարյանը, Հովհաննես Խալաջյանը և Գրիգոր Մաղոյանը: Թեմրան գյուղից ձերբակալվեցին Սարգիս Ենդրոյանը, Սարգիս Սարգսյանը, Արսեն Վարժապետյանը, Մամբրե Պարտիզպանյանը և ուրիշներ: Նրանց շղթայակապ տեղափոխեցին Քղի քաղաք, որտեղ նրանք գլխատվեցին²³:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է նշել, որ Քղի գավառակի հյուսիսարևմտյան հատվածի հայկական գյուղերի բնակչության մեծամասնությունը կոտորվել է իր բնակավայրում: Նույն ճակատագրին է արժանացել նաև հյուսիսարևելյան հատվածի հայաբնակ գյուղերի բնակչությունը: Շարուկ գյուղից Առաքել Սարգսյանի վկայությամբ՝ մայիսի 25-ին կառավարությունից հրաման է տրվել տեղահանության համար պատրաստություն տեսնելու: Հունիսի սկզբներին, կառավարության հրամանի համաձայն, Շարուկի բնակչությունը տեղափոխվել է գյուղից մոտ մեկուկես ժամ հեռավորության

20 Տես՝ նույն տեղում, 176-178:

21 *Յուշամարեան Քղի, Խուսիս գիւղի, Հրատարակություն Քղի-Խուսիս Գիւղի Հայրենակցական Միութեան, արագաք.* Ա. Ամուրեան (Ֆրեզսո, տպ. «Ասպարեզ», 1968), 57-66: Տես՝ նաև BNU/Fonds Andonian, P.J.1/3, liasse 61, Kiği, թ. 15, 16 շրջ.:

22 Hilmar Kaiser, “Strategies of Survival:” 18, 20.

23 BNU/Fonds Andonian, P.J.1/3, liasse 61, Kiği, թ. 17:

վրա գտնվող Ջրգանոս քրդական գյուղը, որտեղ արդեն հավաքվել էր հարևան հայաբնակ գյուղերի հայ բնակչությունը. Չիֆթիկից՝ 550-600 հոգի, Քարապետից՝ 400-500, Լճիկից՝ 600-700, Կզըլ Չիբուխից՝ 300-400: Տեղահանված ողջ բնակչությունը շրջապատվել է քրդերով, որոնց ղեկավարում էին լճիկցի Տերվիշ բեկը, նրա եղբայրը՝ Սուլեյման բեկը, կզըլչիբուխի Ազիզ բեկը, դուլլանցի Մեհմետ բեկը, բաշգյուղցի Բիզա բեկը և այլք: Ողջ բնակչությունից թանկագին իրերն ու դրամը հավաքելուց հետո սկսվել է կոտորածը: Առաքել Սարգսյանի վկայությամբ՝ 5 հոգու իրար կապելով գնդակահարում էին, երեխաներին ոտքերից բռնած՝ գլուխները հարվածում քարերին: Այսպիսով մոտ 1 500 հայ սպանվեց այդ կոտորածի ժամանակ²⁴:

Տեղում մասնակի կոտորածից հետո սկսվեց Քղի գյուղաքաղաքի և կենտրոնական հատվածի հայաբնակ գյուղերի բնակչության տեղահանությունը: Քղիից տեղահանված առաջին խումբը՝ 10-12 ընտանիք, քաղաքից դուրս եկավ մայիսի 29-ին սեփական գրաստներով և տեղացի մի քանի թուրքերի ու ժանդարմների առաջնորդությամբ: Քաղաքից դուրս գալուն պես բոլորի վերցրած իրերը խուզարկվեցին զենք գտնելու պատրվակով, այդ իսկ պատճառով հաջորդ քարավաններում ոչ մեկը չհամարձակվեց նույնիսկ դանակ վերցնել իր հետ²⁵: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 30-ին, դուրս եկավ երկրորդ խումբը և միացավ առաջինին: Այդ խմբում էին տիկին Աղասերը և Սիրանույշ Եսայանը²⁶: Սիրանույշ Եսայանի վկայությամբ՝ առաջին օրը քարավանն իջևանեց Օրորի ջրերի²⁷ մոտ, երրորդ օրը հասավ Թեփե²⁸ կոչված գյուղը: Հաջորդ օրը՝ առավոտյան, երբ քարավանը պատրաստվում էր շարունակելու ճանապարհը, քղեցի մի քանի թուրքեր, 20 հոգանոց ցանկը ձեռքներին, եկան հայտարարելու, որ գայմագամը Չան²⁹ գյուղում է և ցանկանում է խոսել երևելիների հետ կարևոր հարցերի շուրջ,

24 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, հատոր III, 146-147:

25 Նույն տեղում, 160:

26 Սիրանույշ Եսայանը ծնվել էր Կարինում, ուսանել, իսկ այնուհետև նաև պաշտոնավարել Կարն Ազգ. Հռիփսիմյան և Քղիի Միացյալ Ընկերության վարժարաններում: 1906 թ. ամուսնացել էր Անդրանիկ Եսայանի հետ (ծնունդով քղեցի): Վերջինս որպես ուսուցիչ պաշտոնավարել էր Պոլսի Ազգ. Որբանոցում և Կենտրոնական վարժարանում: Այնուհետև 1905 թ. Կարինում վարել էր Սանասարյան վարժարանի ընդհանուր տեսուչի պաշտոնը, ապա Միացյալ Ընկերության Կարն շրջանի տեսուչի օգնականի պաշտոնը: Պատերազմի տարիների Անդրանիկ Եսայանը թողնելով պաշտոնը զինվորագրվել էր և որպես դեղագործի օգնական աշխատել Կարն հիվանդանոցում: Տիֆոս վարակվելու պատճառով հիվանդանոցի պետը 4 ամիս հանգիստ է տրամադրել, որից հետո էլ ընտանիքով տեղափոխվել են Քղի, ամուսնու ծննդավայրը, այնուհետև արքայով (Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, հատոր III, 164):

27 Գետակ Արածանիի ավազանում, նրա աջակողմյան Փերի վտակի ձախ օժանդակը: Սկիզբ է առնում Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթայի Աստղաբերդ լեռան լանջերից և Քղի գյուղաքաղաքից 7-8 կմ հարավ միանում է Փերիին (Թաղևու Հակոբյան, Ստեփան Մելիք-Բախշյան, Հովհաննես Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5 (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2001), 503):

28 Գյուղ Արմ. Հայաստանում՝ Դիարբեքիի նահանգի Բալուի գավառակում, Ուրուջա լեռան հարավարևմտյան կողմում (տե՛ս Թաղևու Հակոբյան, Ստեփան Մելիք-Բախշյան, Հովհաննես Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2 (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988), 443):

29 Գյուղ Արմ. Հայաստանի Էրզրումի նահանգի Քղի գավառակում, Փերի գետի ձախակողմյան

և հավաստիացնում էին, որ հարցաքննությունից հետո նրանք կվերադառնան իրենց ընտանիքների մոտ: Սակայն այդ 20 տղամարդկանց ճակատագրի մասին այլևս ոչ մի տեղեկություն չի ստացվում: Նրանց թվում էր նաև Միրանույշ Եսայանի ամուսինը՝ Անդրանիկ Եսայանը³⁰:

Վեցերորդ օրը քարավանը հասել է Բալու³¹: Միրանույշ Եսայանի վկայությամբ՝ Բալու հասնելուց հետո իրենց միացել է նաև Քոլիից շարժված և տարբեր վայրերից տեղահանված հայերի երրորդ քարավանը, որից սպանվել էր միայն հեռագրատան ցրիչը³²: Միրանույշի խոսքերով՝ Քոլիից Բալու է հասել վեց քարավան: Երրորդ քարավանից հետո հաջորդ քարավանները ճանապարհին ենթարկվել են հարձակման, քանզի երբ հասնում էին Բալու, տղամարդ գրեթե չէր լինում, իսկ կանայք շատ խղճալի վիճակում էին, երբեմն՝ նույնիսկ մերկ³³:

Ենթադրաբար վերապրած Եփրեմ Տլեմյանը և Լուսիա Եսայանը եղել են Քոլիից տեղահանված չորրորդ քարավանում: Նրանց վկայությամբ՝ քարավանը, դուրս գալով Քոլիից, երրորդ օրը հասել է Չան գյուղ, որտեղ էլ հարձակման է ենթարկվել քրդերի կողմից, այնուհետև թալանից ու կոտորածից փրկված հայերը շարունակել են ճանապարհը դեպի Բալու³⁴:

Քոլիից տեղահանված հինգերորդ քարավանը ճանապարհ է ընկել հունիսի 3-ին: Այդ քարավանում էին ընդգրկվել Թեմրան, Օրոր և Առեք գյուղերի բնակիչները: Թեմրանցի վերապրած Հովհաննես Սարգսյանի վկայությունից որոշակի պատկերացում ենք կազմում այդ քարավանի մասին: Նրա հաղորդմամբ՝ առաջին անգամ քարավանի վրա հարձակվել են Ազբուզար կոչվող վայրում: Հարձակումն իրականացվել է չիլխեղերցի Օսման բեյի հրամանատարությամբ, որն իր քուրդ չեթեներին հրամայել էր ոչնչացնել աքսորյալներին: Առաջին կոտորածի ժամանակ Հովհաննեսը, իր հայրը և մի շարք այլ հայեր խուճապի մատնված սկսել են փախչել Քոլիի ուղղությամբ: Վկայություններից պարզ է դառնում, որ բանակային հեծելազորը նույնպես մասնակցել է այս քարավանում ընդգրկված մարդկանց կոտորածին: Մասնավորապես առաջին ջարդից փրկվածները, Ալենաներ կոչված վայրում հանդիպելով հեծելազորին, հանձնվել են նրան՝ մտածելով, որ վտանգն արդեն անցել է, և կարելի է հանգիստ շունչ քաշել, սակայն այստեղ էլ գորքի մասնակցությամբ են քրդերը կոտորել ու թալանել նրանց: Հովհաննեսին այստեղից էլ է հաջողվել փախչել և միանալ աքսորականնե-

վտակներից մեկի ափին: 20-րդ դարի սկզբներին ուներ 30-35 տուն՝ 250 հայ բնակչով (տե՛ս Թադևոս Հակոբյան, Ստեփան Մելիք-Բախշյան, Հովհաննես Բարսեղյան, *Հայասրանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 4 (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1991), 210):

30 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, հատոր III, 165: Տե՛ս նաև Զալեն արքեպիսկոպոս, *Պատրիարքական յուշերու. վաներագիրներ և վկայություններ*, 181: Տիկին Աղասերի վկայությունն է:

31 Բերդաբաղաբ Արմ. Հայաստանի Դիարբեքիի նահանգի Արդանամադենի գավառի Բալուի գավառակում: Վերջինիս կենտրոնն էր: Կառուցված է Արածանի գետի աջ ափին (տե՛ս Թադևոս Հակոբյան, Ստեփան Մելիք-Բախշյան, Հովհաննես Բարսեղյան, *Հայասրանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 1 (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1986), 560):

32 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, հատոր III, 161:

33 Նույն տեղում, 161-163:

34 Նույն տեղում, 166: Տե՛ս նաև Լուսիա Եսայան, *Նոր կեսնք* (Կ.Պոլիս), 1918, 18 նոյեմբեր, 1-2:

րին: Հաջորդ կայանատեղին Քոլտկան քրդական գյուղն էր, որտեղ ևս արքայալները ենթարկվել են դաժան թալանի ու կոտորածի: Հովհաննեսը սկզբում աղջկա շորեր է հագել կոտորածից փրկվելու համար, այնուհետև գիշերով կարողացել է փախչել³⁵:

Քղիից տեղահանված վերջին՝ վեցերորդ քարավանի մասին տեղեկություններ կան Խոսնակ (Օսնակ) գյուղից վերապրած Մամիկոն Աշխյանի հուշագրության մեջ: Այդ քարավանում էր ընդգրկվել Աստղաբերդ, Ճերմակ, Ապողնակ, Չարիբաշ և Մեղանք գյուղերի հայ բնակչությունը: Տեղահանությունն ու արքունի իրականացվել են Ճերմակ գյուղից Թեֆիկ բեյի գլխավորությամբ: Վեց գյուղերի բնակչությանը Թեմրան գյուղի մոտակայքում միավորելուց հետո ձևավորված քարավանը երրորդ օրը հասել է Քերպոզ³⁶ գյուղ: Քերպոզ և Չան գյուղերի արանքում քարավանը մնացել է մի քանի օր: Երկու ժամ հեռավորության վրա էր հինգերորդ քարավանը: Քարավանի անվտանգությունն ապահովելու պատրվակով պարբերաբար գումար էր հավաքվում: Մամիկոնի վկայությամբ, երբ չիլխեդերցի Օսման բեյի հրամանատարության ներքո սկսվել է հինգերորդ քարավանի՝ թեմրանցիների կոտորածը, նրանց մի մասը փախել է իրենց ուղղությամբ, իսկ այնուհետև նույն Օսման բեյը սկսել է իրենց քարավանի կոտորածը: Այս կոտորածից փրկվածները շարունակել են ճանապարհը դեպի Չան գյուղ, որտեղից էլ Մամիկոնը կարողացել է փախչել³⁷:

Այսպիսով՝ մինչև հունիսի 5-ն ընկած ժամանակահատվածում Քղիի հայ բնակչությունը վեց քարավանով տեղահանվեց Բալու: Առաջին երեք քարավանների մարդկային կորուստները տեղահանության ժամանակ բավական փոքր էին, սակայն Բալու հասնելուն պես տղամարդկանց առանձնացնում են կանանցից և սպանում, որից հետո էլ արդեն սկսվում է հարձակումը կանանց վրա³⁸: Տիկին Աղասերը հետևյալ կերպ է նկարագրում կատարվածը. «Բալու հասնելնէս գիշեր մը առաջ թաին³⁹ տալու պատրուակով մեր այրերը բռնի հեռացուցին մեզմէ և խիստ յարձակում մը սկսաւ մեր վրայ: Այրերը սպանեցին և մեզ բոլորովին կողոպտեցին: Երբ Բալուի կամուրջը հասանք՝ շատ կիներ, յուսահատ, ջուրը նետուեցան և խեղդուեցան»⁴⁰:

Բալուից քղեցիների մի մասը շարունակում է ճանապարհը դեպի Խարբերդ, մյուս մասն էլ՝ դեպի Տիգրանակերտ: Միրանույշ Եսայանը և տիկին Աղասերը ճանապարհ են ընկնում դեպի Խարբերդ, ուր նրանք հասնում են 21 օր անց սովահար և պատա-

35 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանկյան Թուրքիայում*, հատոր III, 168-170:

36 Գյուղ Արմ. Հայաստանի Էրզրումի նահանգի Քղի գավառակում (տե՛ս Թադևոս Հակոբյան, Ստեփան Մելիք-Բախչյան, Հովհաննես Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 5, 363):

37 ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 17, գ. 1, թթ. 6-7, 12-13:

38 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանկյան Թուրքիայում*, հատոր III, 162: Տե՛ս նաև Զաւէն արքեպիսկոպոս, *Պարբիհարքական յուշերս. վաւերագիրներ և վկայութիւններ*, 181: Տե՛ս նաև Armenian Assembly of America, Oral History Project, Shamigian Antranig: Ծրագրի շրջանակում հավաքագրված վկայությունների նյութերը այժմ էլ կարողնային հասանելիություն չունեն, սակայն մեջբերված վկայության օրինակը պահվում է մեր անձնական արխիվում:

39 Թային՝ օրվա ապրուստ, ուտելիք (տե՛ս *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, հ. 2 (ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա, Երևան, 2002), 75):

40 Զաւէն արքեպիսկոպոս, *Պարբիհարքական յուշերս. վաւերագիրներ և վկայութիւններ*, 181:

ռոտված հագուստներով: Երկուսն էլ տեղավորվում են աշխատանքի Խարբերդի թուրքական որբանոցում, որը հիմնել էին թուրքերը՝ հայ երեխաներին թրքացնելու նպատակով: Աննպաստ պայմանների պատճառով որբերի մեծ մասը մահանում էր: Որոշ ժամանակ անց որբանոցը փակվում է, իսկ մնացած երեխաներին տանելով Մալաթիա՝ նետում են Եփրատ գետը⁴¹:

Տիգրանակերտի ուղղությամբ տարվող խումբը (մոտ 3 000 հոգի), այնտեղից շարժվելով, երեք ամիս անց հասնում է Մարդին⁴², որտեղից էլ 20 օր քայլելով՝ հասնում է Ռաս-ուլ-Այն՝ ճանապարհին ենթարկվելով արաբական ցեղախմբերի վայրագ հարձակումներին: Տեղի անտանելի պայմանների և համաճարակի պատճառով 600-700 հոգի հազիվ է ողջ մնում: Ի վերջո նրանք, ովքեր գումար ունեին, երկաթուղով Հալեպ և Համա են մեկնում, իսկ մյուսները քշվում են դեպի Դեր Զոր⁴³:

Այսպիսով՝ հստակ կարող ենք արձանագրել, որ հայության տեղահանությունն ու կոտորածն իրականացվել է համակարգված և հստակ երթուղով, որով անցել են բոլոր վեց քարավանները: Սա փաստում է ծրագրված և նախապես պլանավորված գործողության մասին: Գավառակի ողջ հայ բնակչությունը մեկ շաբաթվա ընթացքում լքեց իր բնակավայրերը, ճանապարհին պարբերաբար կողոպտվեց և ոչնչացվեց, իսկ նրա մնացորդները, հայտնվելով գոյատևման պայմաններից զուրկ Ռաս-ուլ-Այնում և Դեր Զորում, հենց այդ վայրերում գտան իրենց մահը: Քղեցի հայերը հիմնականում սպանվել են Չանում (3 000), Թեփեում (2 500) և Բալուի կամրջի մոտ (10 000)⁴⁴:

Քղի գավառակում իրականացված ցեղասպանական գործողությունների հետևանքները

Քղի գավառակի հայության մարդկային կորուստները շատ մեծ էին: 1916 թ. դեկտեմբերին ամփոփված վիճակագրական տվյալներով՝ Քղիի 47 գյուղերից փրկվել է ընդամենը 715 հոգի⁴⁵: Անտոնյանի ֆոնդում պահպանված վիճակագրական տվյալներով՝ վերապրած հայերի թիվը 461 է, ընդ որում այստեղ հաշվարկը կատարված է ըստ 49 գյուղերի վերապրածների թվաքանակի⁴⁶: Վերապրած քղեցիների մասին տվյալներ կան նաև Կարնո հայկական կոմիտեի կողմից 1916 թ. դեկտեմբերին Քղի ուղարկված Միքայել Նանիկյանի զեկուցագրում: Նանիկյանի ուղևորության նպատակն էր աջակցել քղեցիներին իրենց բնականոն կյանքին վերադառնալու հարցում, սակայն հանգամանքների բերումով նա ստիպված է եղել կազմակերպել ցեղասպանությունից փրկված մոտ 600 քղեցիների տեղափոխությունը Կարին քաղաք: Նրա զեկուցագրի

41 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, հատոր III, 164:

42 Քաղաք՝ բերդաքաղաք Արմ. Հայաստանի Դիարբեքիի նահանգի Մարդինի գավառում (տե՛ս Թադևոս Հակոբյան, Ստեփան Մելիք-Բախշյան, Հովհաննես Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 3, 728):

43 BNU/Fonds Andonian, P.J.1/3, liasse 61, Kiği, թ. 19 շրջ.:

44 Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide*, 307.

45 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 456, թթ. 7-9:

46 BNU/Fonds Andonian, P.J.1/3, liasse 61, Kiği, թ. 1:

համաձայն՝ տեղափոխության ընթացքում շատ քղեցիներ մահացել են նաև թերսովածությունից և հիվանդություններից⁴⁷: Հալեայի փրկության տանը պատասպարված հայերի թվում կային նաև 24 բնիկ քղեցիներ⁴⁸: Եթե միջին թվաքանակն հաշվարկ կատարենք առկա աղբյուրների համադրմամբ, ապա վերապարծ քղեցիների թիվը կհասնի մոտ 600-ի, որը կազմում է նախնական՝ 25 000 բնակչության 2-3 %-ը:

1914-1916 թթ. աղետալի իրադարձությունների ընթացքում, ինչպես Էրզրումի նահանգի բազմաթիվ այլ վայրերում, Քղի գավառակում ևս հայությունն ունեցել է մշակութային ժառանգության ահռելի կորուստներ: Մինչև ցեղասպանության շրջանը գավառակն ուներ զարգացած կրթական կյանք: Այդ մասին էին վկայում գավառակի տարբեր համայնքներում գործող կրթական հաստատությունները: Մինչև ցեղասպանության շրջանը գավառակում հաշվվում էր 72 կրթական հաստատություն⁴⁹, որոնց ընդհանուր կորուստը ցեղասպանության ժամանակ կազմում էր մոտավորապես 17 470 օսմ. լիրա⁵⁰: Ինչ վերաբերում է վանքերին ու եկեղեցիներին, որոնց թիվը կազմում էր համապատասխանաբար 16 և 50⁵¹, ապա դրանց ընդհանուր կորուստը ցեղասպանության ժամանակ կազմել է մոտավորապես 21 295 օսմ. լիրա⁵²: Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանված վիճակագրական ցուցանիշներում, որոնք ամփոփվել են 1917 թ. դեկտեմբերի 7-ին, կան նաև բնակչության կորսված տների և ունեցվածքի վերաբերյալ տվյալներ՝ հաշվարկված օսմանյան լիրայով: Այդ տվյալներով՝ տների և ունեցվածքի վնասը կազմել է 768 650 օսմանյան լիրա⁵³: Նույն փաստաթղթում կան նաև գավառակի արհեստավորների, առևտրականների և ջրաղացների նյութական կորուստների մասին տվյալներ, համաձայն որոնց՝ արհեստավորների կորուստը կազմել է 31 400 օսմանյան լիրա, առևտրականներինը՝ 491 150, իսկ ջրաղացներինը՝ 51 250⁵⁴: Եթե ընդհանուր հաշվարկ կատարենք, ապա կստացվի, որ ցեղասպանության ընթացքում Էրզրումի նահանգի Քղի գավառակը ունեցել է 1 381 215 օսմանյան լիրայի նյութական կորուստ:

Ամփոփելով Քղի գավառակի հայության տեղահանության և բնաջնջման վերաբերյալ ուսումնասիրությունը՝ կարող ենք նշել.

- Գավառակի հայերի կոտորածը նախապես ծրագրված և հրահանգված էր իշխանությունների կողմից: Նրանց բնաջնջումն իրականացվել է պարբերաբար և հետևողականորեն 1915 թ. մայիս-հունիս ամիսների ընթացքում ամենադաժան

47 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 126, թթ. 1-7:

48 Հալեայի փրկության Կոմիտեի. Հայոց ցեղասպանությունը վերապարծների 1464 վկայություն, կազմող և խմբագիր՝ Էդիտա Գոլյան (Երևան, ՀՅԹԻ հրատ., 2021):

49 BNU/Fonds Andonian, P.J.1/3, liasse 61, Kiği, թ. 1-1 շրջ.:

50 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 456, թթ. 7-9: Վիճակագրական տեղեկագիրը կազմվել է 1917 թ. դեկտեմբերին: Ենթադրաբար տեղեկությունները հավաքագրել և ամբողջացրել են Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Բարվի կոմիտեի նախաձեռնությամբ:

51 BNU/Fonds Andonian, P.J.1/3, liasse 61, Kiği, թ. 1-1 շրջ.:

52 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 456, թթ. 7-9:

53 Նույն տեղում:

54 Նույն տեղում, թթ. 4-6:

մերձողներով: Յեղասպանության իրականացման համատեքստում պետք է դիտարկել նաև սովը, հիվանդություններն ու այլ զրկանքներ:

- Քրի գավառակի հայությունը տեղահանվել է վեց քարավաններով: Տեղահանության ժամանակ Քրեցի հայերը հիմնականում սպանվել են Չանում (3 000), Թեփեում (2 500) և Բալուի կամրջի մոտ (10 000):
- Գավառակի հայ բնակչության կոտորածները կազմակերպվել են մասամբ տեղում, մասամբ՝ աքսորի ճանապարհին, որոնց անմիջական իրագործողները տեղական չեթեական խմբերն ու քրդական ցեղերն էին: Այդ գործողություններին մասնակցել են նաև թուրքական կանոնավոր զորամասերը: Հայերի կոտորածներն ուղեկցվել են նաև նրանց ունեցվածքի թալանով:
- Քրի գավառակի հայ բնակչության միայն 2-3 %-ին (600-700 հոգի) է հաջողվել վերապրել կոտորածները: Գավառակի վերապրած հայությունը կորուստներ է ունեցել նաև 1916 թվականին՝ ռուսական զորքերի կողմից Էրզրումի նահանգի գրավյալ տարածքներում տեղափոխությունների ժամանակ, թերսնվածությունից և հիվանդություններից:

DEPORTATION OF ARMENIANS FROM THE SUB-DISTRICT OF KEGHI, ERZURUM PROVINCE: FROM KEGHI TO DER ZOR

Anna A. Kazaryan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

Based on various sources, this article attempts to present the events of 1914-1915: the persecutory policy of the Turkish government against the Armenians of Keghi sub-district, Erzurum province, the primary methods of deportation used against the Armenians of the province, the brutal actions taken during the deportation, and the main sites of massacres. Studying the history of deportation and annihilation of Armenians in individual regions, even in specific settlements, allows for a more complete understanding of the mechanisms behind the Armenian Genocide.

Key words: Armenian Genocide, Erzurum Province, Keghi sub-district, deportation, massacres.

ДЕПОРТАЦИЯ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ РАЙОНА КЕГЫ ЭРЗЕРУМСКОЙ ПРОВИНЦИИ: ОТ КЕГЫ ДО ДЕР ЗОРА

Анна А. Казарян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

В статье на основе различных источников предпринята попытка представить политику преследования турецкого правительства в отношении армян района Кегы в провинции Эрзерум, основные методы депортации армян из района, жестокие действия во время депортации и основные места массовых убийств. Изучение истории выселения и

уничтожения армян в отдельных регионах, даже в конкретных поселениях, помогает более полно понять механизмы реализации Геноцида армян.

Ключевые слова: Геноцид армян, Эрзурум, район Кегы, депортация, массовые убийства.

REFERENCES

A-Do.Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները [The Vilayets of Van, Bitlis and Erzerum]. Yerevan: Culture, 1912;

Gazer Charge, Յուշանայրեան Բարձր Հայքի. Կարինասպարտմ [Houshamatyan of Upper Armenia: Karinapatum]. Beirut, 1957;

Hovhannes Zatikyan, Կարինի նահանգը XIX դարի երկրորդ կեսին [Karin Province in the second half of the 19th century]. Yerevan, 2013;

Karapet Atanalian, Յուշարձանի հայ աւերարանականաց և Աւերարանական եկեղեցւոյ (Քննական ծանօթութիւններով) [Monument to the Armenian Evangelicals and the Evangelical Church (with examination notes). Fresno, 1952;

Robert Tatoyan, Էրզրումի նահանգի հայ բնակչութեան թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին (աղբյուրների համեմատական վերլուծության փորձ) [The number of the Armenian population in Erzurum province on the eve of the Genocide (an attempt at comparative)]. (Yerevan), *Ts'eghaspanagitakan handes* 2, no. 1, 2014;

Teodik, Գողգոթա հայ հոգևորականութեան և իր հօրին 1915 աղերալի ցարին [Golgotha of the Armenian Clergy and its Flock in Catastrophic 1915]. Tehran, 2014;

Zaven Archbishop, Պատրիարքական յուշերու. վաւերագիրներ և վկայութիւններ [Patriarchal memories: affidavits and testimonials]. Cairo, 1947;

Հալեպի փրկութեան տուն. Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների 1464 վկայություն [The Aleppo Rescue Home: 1464 Accounts of Armenian Genocide Survivors. Compiler, editor and author of introduction and references Edita Gzoyan]. Yerevan; AGMI, 2021;

Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու, գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, հատոր III: Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգները, Պարսկահայք [The Armenian Genocide in the Ottoman Turkey. The Testimonies of Survivors. Collection of documents, vol. III. Vilayet of Erzurum, Harput, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Persarmenia, edt. Amatuni Virabyan]. Yerevan: Armenian National Archive, 2012;

Յուշանայրեան Քղի, Խուփու գիղի, Հրատարակութիւն Քղի-Խուփու Գիղի Հայրենակցական Միութեան, առաջար.՝ Ա. Ամուրեան [Houshamatyan of Keghi-Khups village, Publication of the Patriotic Association of Keghi-Khups Village, edited by A. Amurian]. Fresno, 1968;

Նոր կեանք [Nor keanq]. Constantinople, November 18, 1918.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Աննա Ա. Կազարյան, ՀՅԹԻ Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունների բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայկական հարց, Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Էրզրումի նահանգի հայության ճակատագիրը ցեղասպանության տարիներին, Էրզրումի նահանգի հայ բնաչության սոցիալ-տնտեսական վիճակը:

Էլ. փոստի հասցե՝ anna.kazaryan@genocide-museum.am

Anna A. Kazaryan, Junior researcher at the Department of the Armenian Genocide Source Studies, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – Armenian Question, history of the Armenian Genocide and the Fate of Armenians in Erzurum Province during the genocide; Socio-economic Situation of Armenians in Erzurum Province.

E-mail: anna.kazaryan@genocide-museum.am

Анна А. Казарян, младший научный сотрудник Отдела источниковедческих исследований Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – Армянский вопрос, история армянского геноцида, социально-экономическая ситуация и судьба армян Эрзурумской провинции во время Геноцида.

Эл. почта: anna.kazaryan@genocide-museum.am